

Pusztai Gabriella

ÁLDOTT ÁLLAPOTBAN A MAGYAR TÁRSADALOM(KUTATÁS)

Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest: Osiris, 2000.

Róbert Péter: *Társadalmi mobilitás a tények és vélemények tükrében*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 2001.

A magyar társadalom két jól ismert, tekintélyes kutatója egy-egy könyvvel búcsúztatta az elmúlt évszázadot. Az egyik könyv több okból – rejtélyes címével, szellemes borítójával, s szerzőjének közéleti szerepvállalása miatt is – azt az ígéretet hordozza magában, hogy egy szociológiai mű most akár bestsellerré is válhat. A másik könyv az akadémiai világban szokásos szolid címével és külsejével azt sugallja, hogy szerzője nemigen aspirált „világi” sikerre. Ha feltételezzük, hogy a könyvek külső megjelenése racionális választások eredménye, akkor eljátszhatunk azzal a gondolattal, hogy a fent említett jegyek talán a szerzők nagy végső hipotézisére utalnak: kialakulóban vannak-e Magyarországon azok a felemelkedő középrétegek, amelyek szívesen vesznek kézbe egy jórészt róluk szóló könyvet; vannak-e olyanok, akik kíváncsiak önmagukra és társadalmi perspektíváikra.

A két szerző egy műhelyhez tartozik, a rétegződésmodell-vizsgálat tapasztalatai nyomán az empirikus társadalomkutatások lefolytatására, azok adatainak rendszerezésére és elemzésére 1985-ben létrejött TÁRKI-hoz, melynek alapítója és vezetője Kolosi Tamás, vezető kutatója Róbert Péter. Kolosi könyve a belső borító tanúsága szerint Sági Matild és Róbert Péter közreműködésével – Kolosi szavai szerint társszerzőségével – készült. Közös szakterületük a társadalmi szerkezet, az egyenlőtlenségek és a mobilitás vizsgálata, s ezek a témák egyrészt hagyományosan a szociológia egyik kiemelt területének számítanak, másrészt különös érdeklődésre tarthatnak számot a sokak számára sorsfordító társadalmi átalakulást átélő mai Magyarországon.

Ha a két művet szépirodalmi művek értő befogadjaként olvassa az ember, könnyen arra a meggyőződésre juthat, hogy az egyik szakasztott olyan, mint egy regény, a másik pedig ugyanebben a témában írott novellák sorozatára emlékeztet. A regény közelebbről családragény, s mint a családragények legjobbjai kétrétegű. Az egyik rétege arról szól, mi történt a család tagjaival a tárgyalt időszakban, a másik rétege egy súlyos filozófiai problémát jár körül: mi az egész történet értelme, magyarázó elve. A novelláskötet darabjai rövidebb, drámai alkotásokban koncentrálnak a fenti témák egy-egy részletére, a felvetett kérdéseket azonban analitikus mélységgel tárgyalják. Róbert könyvének különösen a rendszerváltás és mobilitás objektív illetve szubjektív folyamatairól szóló második és harmadik fejezete kapcsolódik szorosan e témához, ezek fogják össze a rendszerváltás társadalmi hatásait elemző tanulmányokat. Mindkét műben két nagy kérdés kerül terítékre, az egyik, hogy hogyan néz ki a rendszerváltás utáni

magyar társadalom, a másik pedig az, hogy van-e elég érzékeny optikánk ennek megítélésére. Az alábbiakban a két könyvben összefoglalt eredményeket nagyobb témakörök szerint együtt tárgyaljuk.

Elméleti-módszertani útkeresés

A művek szövegeinek fő vonulata a társadalmi változásokat tárgyalja, ám számomra talán még ennél is izgalmasabb az a több részletből összerakódó szövegszint, amelyben a társadalmi rétegződés kutatói a nagy, ismert és a születő új paradigmákhoz való viszonyukról nyilatkoznak. Az egyik műben a társadalomelméleti diskurzus a személyes fejlődéstörténeti vázlat háttérére, s a szöveg ezen részei keretbe foglalják a konkrét elemzéseket. A másikban az elméleti és módszertani megközelítések mindegyike egyforma távolságra esik a szellemi életút mérföldköveitől. Ennek oka talán a szerzők eltérő kora, talán eltérő habitusuk. Figyelemre méltó, hogy Róbert Péter könyvének felépítése a következőképpen alakul: a mobilitáskutatások második generációjának megközelítését alkalmazó első, valamint a rendszerváltás objektíve kitapintható társadalmi hatásait bemutató második rész után helyezkedik el a kötetben az elméleti-módszertani paradigmákat felvonultató körkép, mintegy a szubjektív folyamatokkal foglalkozó harmadik rész logikai nyitányaként, azt a benyomást erősítve, hogy az empirikus munka közben előtérbe került kérdések következménye az elméleti útkeresés.

Kolosi saját narratívája szerint a 60-as években kezdett el a társadalom szerkezetének vizsgálatával foglalkozni, indulásakor a marxista társadalomelmélet határozta meg gondolkodását, majd jelentősen hatottak rá azok a lassan megjelenő árnyaltabb kezdeményezések, amelyek az osztályok belső differenciáltságát, a pártelit és a lakosság eltérő mozgásterét, az egyenlőtlenségek létezését hangsúlyozták.

A többek nyomán kimunkált és máig használatos munkajellegcsoportok szerinti osztályozáshoz képest új kutatási célt, a társadalom státusrétegződésének mérését, ennek leírását kitűző Kolosi erre alkalmas elméleti és módszertani megközelítést alakított ki. Ez nem csupán egy összetettebb tárgy finomabb, árnyaltabb többdimenziós mérésével jelent gazdagabb megközelítést, hanem arra a felismerésre épül, hogy a második gazdaság megerősödésével a társadalom duális szerkezetét nem elég egy, a munkamegosztásban elfoglalt helyzet szerinti hierarchikus egyenlőtlenségi modellben elemezni.

A nagy elméleti paradigmákhoz való viszonyát a szerző a következőképpen interpretálja: „*arra törekedtem, hogy meghaladjam ezt a kettősséget, s egyfajta módszertani eklekticizmust építsek ki*”. Az empirikus anyag feldolgozásának lépcsőfokait végigkövetve mutatja be módszertani eklekticizmusa mibenlétét. A módszertani individualizmus által preferált szempont jelenik meg abban, hogy elemzéseiben az egyének és háztartásaik mozgására koncentrált, azonban ezen túllépve csoportképző jellemzők kitapintására is törekszik. Az individuumok és háztartások helymeghatározása vertikális (hierarchikus) és horizontális (nemhierarchikus) társadalmi különbségek sokféle dimenziójában ragadható meg. A következő lépés az, amikor „*a sokféleség végtelenségét használható végességgel akarjuk leírni*”. A funkcionalizmus és a konfliktuselmélet által egyaránt megfelelőnek tartott vertikális szelekteléskor Kolosi szerint nem egy elméleti előfeltevés, hanem az elemzés konkrét célja szerint történő

kutatói döntés eredménye, hogy a lehetséges strukturális csoportosítások közül melyiket alkalmazzuk. E módszertan sarokpontjai tehát összességében az empirikus elkötelezettség, az elméleti általánosítások folyamatos, tapasztalati alapokon nyugvó továbbgondolása, az újonnan felbukkanó elméleti megközelítések szempontjai iránti fogékonyság.

Az ennek eredményeként előálló társadalomszerkezeti modellek közös vonása, hogy mindenhol vannak a társadalom létezmódjától elválaszthatatlan egyenlőtlenségek, s a jobb helyzetű csoportok mindig törekszenek az előnyök átörökítésére, de a modellek eltérő képet mutatnak társadalmanként. Az összehasonlítás indikátorai az elit belső tagoltsága, a szegények átlagtól való leszakadottságának mértéke, a középrétegek nagysága, a középrétegek vertikális tagoltságának és horizontális különbségeinek egymáshoz viszonyított aránya.

Kolosi és munkatársai érdeme, hogy a rétegződésmodell-vizsgálatban arra építi fel az elemzés logikáját, hogy a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer nem vezethető vissza egyetlen magyarázó tényezőre, s az iskolai végzettséget, a foglalkozási presztízt, a munkamegosztási, érdekérvényesítési-hatalmi, az első illetve a második gazdasági, a jövedelmi-vagyoni, fogyasztási, kulturális, területi, lakáshelyzetből adódó státust is figyelembe veszi az elemzésben, s ezzel a társadalmi státust egy többdimenziós egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyzetként értelmezi. Új könyv záró – címadó – fejezete most ismét új paradigmák felé nyit utat. A társadalomszerkezeti modell érzékenyebbé tételének lehetőségeit mérlegelve az utóbbi két évtizedben született, s a társadalom hagyományos kategorizálását túl durvának tartó nemzetközi szakirodalmára hivatkozik, amely a társadalmi miliő, a szubkultúrák, az életstílus-csoportok felé tájékozódott, s az egyének helyét nemcsak a társadalmi hierarchiában betöltött pozíciójuk, hanem demográfiai adottságaik és kulturális választásaik alapján határozta meg, vagyis a társadalom háromdimenziós szerkezeti modelljének felépítéséhez az életvitel dimenziójának felhasználását is fontosnak tartja. E megközelítésmód mellett az az érv szól, hogy a modern társadalmakban egyre kiterjedtebbek a középrétegek, s „túl a renden és az osztályon” a hagyományos kemény változók mellett a szubkultúrákra jellemző életstílust, a társas kapcsolatokkal összefüggésben álló érték- és identitáskategóriákat is érdemes figyelembe venni a társadalmi szegmentáció leírásában, hiszen pont ezekben a rétegekben a legnagyobb az egyéni választás lehetősége.

A rétegződésmodell-vizsgálat tanúsága szerint az egyenlőtlenségek kialakulásában a legnagyobb szerepet a kulturális tőke egyenlőtlen eloszlása okozta, ezt azzal lehetett magyarázni, hogy ez volt a korabeli viszonyok között az egyetlen legálisan felhalmozható tőkefajta, s bármilyen más tőkefajta erre volt érdemes átváltani. Róbert Péter tanulmányainak sora részletesen igazolta a kulturális tőke transzmissziójának érvényesülését, ahogy könyve első fejezetében is látunk erre példákat. Egyik tanulmányában például a státusmegszerzés folyamatának két oldalát: az iskolázottság megszerzésének és a társadalmi pozíció megszerzésének magyarázó elveit keresi, s a kulturális és anyagi erőforrások szerepét elemezve kitér arra, hogy a kulturális erőforrásokat nagyon nehéz operacionalizálni, noha a hazai kutatásban nála alaposabban kevesen tanulmányozták ennek lehetőségeit (Róbert 1986). A lakáskörülmények esetét említi, amelyekről nem mindig könnyű eldönteni, hogy anyagi vagy kulturális erőforrást jelentenek, amikor Bourdieu kulturális tőkét vizsgáljuk.

Vizsgálatok sora mutatta ki a rendszerváltás utáni magyar társadalomban jelenlevő státusinkonzisztenciát a középosztályi helyzet különböző kritériumai (a tulajdonlás, a vezetői pozíció, a szellemi munka és a magas kulturális és anyagi fogyasztás) között (Fábián–Róbert–Szívós 1998), azonban Róbert az e tényezőkből álló életstílust a társadalmi rétegződés következményének tekinti, vagyis olyannak, ami vertikálisan hierarchizálja a társadalom tagjait. A miliőközpontú megközelítést lehetséges alternatívaként tartja számon, azonban a könyv egy 1997-es tanulmányában (*A társadalmi rétegződéstől a foglalkozási osztályszerkezet felé*) kifejtett véleménye szerint nálunk a társadalmi helyzetet kevésbé a fogyasztás és az életstílus szerinti rétegződés határozza meg, s sokkal inkább a munkamegosztási helyzet, az alkalmazás minősége, a munkaerőpiaci pozíció, az ágazati és szektoriális sajátosságok. Természetesen emellett a posztindusztriális társadalom vizsgálatokor olyan új szempontok merülnek fel, mint például az életesélyek, a karrierminták kategórián belüli változatossága, így a munkajellegcsoportok módosításával egy új foglalkozási osztályszerkezet kialakítása szükséges. Az újraéledő osztályelméletet – persze annak a mobilitáskutatások gyakorlatában alkalmazott, modernizált változatát – tartja talán a leginkább használható kategorizálásnak. Akkor is tudatosan távol tartja magát a magyarázatkeresés „elkultúrásodásától”, amikor a kötet harmadik fejezetében a társadalom tagjainak helyzetértékelését elemzi. Ezek a tanulmányok arra a meggyőződésre épülnek, hogy a társadalmi mobilitás szubjektív értelmezései a társadalomban elfoglalt hely meghatározó tényezőjévé váltak, s a társadalmi mobilitás egyéni percepciója jórészt az emberek interakcióinak eredményeként fogható fel. A társadalmi helyzetet befolyásoló tényezők tárgyában kapott különböző eredmények értelmezésekor főként a foglalkozási helyzet és iskolázottság eltéréseinek hatását elemzi, pedig itt a miliő felőli megközelítés szinte kínálja magát. A miliők empirikus kitalálására is kísérletet tevő Schulze (1992) éppen az eltérő mikrokörnyezetben gyökerező tudástípust és világlátást tartja a miliők közötti legfontosabb szeparációs felületnek. Azonban amikor Róbert óvatos távolságtartásának magyarázatát keressük, akkor annak praktikus oldala előtt kapitulálnunk kell. El kell ismernünk, hogy vannak olyan társadalmi tények, amelyek jól megközelíthetők és kezelhetők az empirikus feldolgozás, a matematikai-statisztikai elemzés alkalmazásával, mások viszont nehezen mérhetőek, alacsony mérési szintűek, sőt egyenesen kezelhetetlenek, nem is beszélve arról, hogy az *survey*-vizsgálatok szokásos adatbázisaiban korábban és ma sem szerepelnek, ezért nem összehasonlíthatóak. Érthető, ha a szigorúan kvantitatív elemzésekhez vonzódó kutató számára ezek egyelőre kiforratlan kategóriák, kevésbé használhatóak, s a többé-kevésbé problémamentesen operacionalizálható kulturális tőke inkorporált változatába sok minden belefér.

Hipotézisek a mai magyar társadalomról

Kolosi ezúttal, ahogy a *Tagolt társadalom* (1987) című könyvében is, elsőként a társadalmi egyenlőtlenségrendszer képét, a társadalom történetileg létrejött struktúráját vizsgálja, második lépésben az egyének helyét a társadalom sokféle egyenlőtlenségi rendszerében, majd ennek nyomán azok általános státusát. Végül a népesség valóság-

gos tipikus csoportjait, státusrétegződését igyekszik megragadni, s ehhez keresi az ezeket legjobban leíró státuszjellemzőket.

Az első fejezetben az elméleti és empirikus előzményeket, és az azokból következő hipotéziseket veszi sorra a szerző. Legelőször a társadalmi struktúra általános elméleti paradigmáiból levezethető hipotéziseket tárgyalja, amelyek a rendszerváltás utáni átalakulására vonatkoznak. A korábbi kutatásai a weberianus és a marxista megközelítésmódtól egyforma távolságban álló szerkezeti modell létét, a redisztributív és a piaci strukturáló erők együttes működését igazolták. A szerző feltételezi, hogy e két nagy társadalomszervező erő – mint bizonyos arányban minden modern társadalomban – a mai magyar társadalomban is jelen van.

A további hipotézisek az egyenlőtlenségi rendszert létrehozó dimenziókra vonatkoznak. Az egyenlőtlenségi dimenziókat a különböző tőkefajtákkal való eltérő mértékű rendelkezés hozza létre. Kolosi a tőkefajták igen széles körét, konverziók összes ismert törvényszerűségét valamint az eddigi kutatási eredményeket veszi számba a hipotézisalkotásban, s később az elemzésben is. Átgondolja ezek lehetséges operacionalizálási dilemmáit is. Ezek között említi a kapcsolati és a kulturális tőke empirikus szétválasztásának nehézségeit is (Kolosi 2000: 54).

A kapcsolatokból eredő társadalmi tőkét akár az egyéni érdekek érvényesítése, akár a csoporthoz tartozás vágya érdekében tesz erre szert valaki, az MSZMP tagsággal vagy a pártban betöltött funkcióval mérték. A korábbi elemzések (Kolosi–VRna–Tas 1992) azt állapították meg, hogy az egykori párttagságnak szignifikáns pozitív hatása van a rendszerváltás utáni gazdasági sikerességre, de a szerző leírja, hogy a modellek kibővített változatában a kulturális tőke jobb magyarázó változónak bizonyult és elnyomta a párttagság hatását. A bonyodalmat az okozza, hogy a szocializmus évtizedeinek második felében a pártban felül voltak reprezentálva az értelmiségiek. Ha komolyan megfontoljuk Bourdieu szavait a rekonverziós stratégiákról, és az iskolai végzettség legimtimáló funkciójáról, akkor igazat adhatunk Kolosinak abban az aggodalmában, hogy nem megnyugtató a kapcsolati és a kulturális tőke empirikus szétválasztása. A kapott eredmény nem egyértelmű. Jelentheti azt is, hogy a pozicionális tőke gyors és eredményes kulturális tőkére való váltása a gazdasági sikeresség magyarázata, vagyis „a kulturális tőke egy erőforrás, amelynek révén annak birtokosai újratermelhetik kiváltságaikat” (Kolosi 2000: 55).

A kötetek egyik legérdekesebb témaköre a társadalmi hierarchia felsőbb régióiban a rendszerváltás hatására bekövetkezett mobilitási folyamatok vizsgálata. Már az alternatív hipotézisek között is itt érzékelhető a legnagyobb feszültség. Különböző elméleteken nyugvó hipotézisek sorát idézi a szerző azzal kapcsolatban, hogy a pártbürokrácia teljes mértékben vagy részben mentette-e át magát új elitté és ez milyen módon történt (a „nagy koalíció”, a szimbolikus tőkefajták konverziójának elmélete, a „technokrata folytonosság”, a reciprocitáson alapuló hálózatok módosított továbbélése, az „alapítók szabadsága” elmélet), mások arra vonatkoznak, hogy amennyiben új összetételű elit került a csúcsra, kik is ők tulajdonképpen (a „menedzserkepezializmus”, a „megszakított polgárosodás” és az „osztályvezető-helyettesek forradalma”) elméletek s ezek mellett nemcsak az elméleti, hanem az empirikus előzményeket is felvonultatja egy-egy hipotézis esetében. A rendszerváltás veszteségeire vonatkozó hipotézisek közül az egyik a munkásságot („az eredeti tőkefelhalmozás vadkeleti variánsa”), a má-

sik a különböző demográfiai csoportokat (idősek, gyerekek, nők), a harmadik pedig az inaktívakat és a szegényeket jelöli meg legfőbb áldozatokként.

Az ezt követő három fejezetben a fentebb felsorolt hipotézisek ellenőrzésére koncentrálna a szerző, először a strukturális változásokra, majd az egyenlőtlenségek alakulására és az osztályszerkezet és elitváltás kérdéseire, s legvégül a nyolcvanas évekből származó státuscsoportok sorsának alakulására. Az alábbiakban áttekintjük főbb megállapításait.

A strukturális változások

A strukturális átalakulás folyamata egyrészt a foglalkozásszerkezeti, másrészt a tulajdonosi szerkezet majd a munkapiaci részvétel változásaival írható le. Míg a nyolcvanas években –amellett, hogy a családok közel háromnegyede az első és második gazdaságban egyaránt érdekelt volt – egyértelműen a redisztributív struktúra volt a domináns, s a két struktúra viszonyát a kölcsönös függőség jellemezte, a rendszerváltás következtében egyrészt a piac vált a domináns strukturáló faktorrá, másrészt határozottá vált az elkülönülésük. Az elit szintjén hamar szétváltak a szektorok, azonban a kisemberek még egy rövid ideig – általában sikertelenül – alkalmazni próbálták a régi második gazdasági tapasztalataikat, azonban a kilencvenes évek végére e választóvonal mentén kettévált a társadalom.

A tulajdonosi szerkezetváltás folyamatát nagymértékben meghatározta, hogy a jelentős hazai tőke nélkül zajlott le. Lényegében ingyen kerültek magántulajdonba a vállalkozások által hasznosítható eszközök, s a tőkehiányos állapot következtében a privatizáció sajátos technikái alakultak ki az állami tulajdon tömeges privatizációjához. Az átalakulás kezdeti szakaszában a pozicionális és a kapcsolati tőke felértékelődött, a kvázitulajdonosként munkálkodó régi vállalatvezetők, a nagyvállalatok menedzserei valamint a szoros kapcsolathálójukhoz tartozók előnyt élveztek, s mindenfajta tulajdonosi kontroll nélkül, kizárólag a menedzsment rövidtávú érdekeinek megfelelően hozták meg a döntéseiket. A szerző állítása szerint az új tulajdonos megjelenése után az önprivatizáció során vezető pozícióban maradt és a tulajdonosnélküliséghez szokott régi vezetők egy része elhagyta a helyét, bár ezt adatsorral nem támasztja alá. A hazai befektetők kiszorulását vonta maga után az is, hogy az évtized közepén a zöldmezős beruházási hullámhoz a kárpótlási jegyeket nem lehetett felhasználni.

A politikai átalakulás és a gazdasági szerkezetváltás egyik következménye a regisztrált munkanélküliség megjelenése és rohamos növekedése főleg szakképzetlenek, az ingázók, a nagyon fiatalok és cigány származásúak körében, de a szerző felhívja a figyelmet ezen kívül a kisgyerekesek, a háztartásbeliek, a korengedményes nyugdíjasok soraiban található rejtett munkanélküliekre is. Sajátos, a munkavállalók és a munkanélküliség határán billegő réteg kialakulásának lehetünk tanúi a mezőgazdaságban. Sajnos a mezőgazdaságban sem igazolódott a megszakított polgárosodás elmélete, mely szerint a fél évszázaddal korábbi gazdák leszármazottai folytatnák a parasztpolgárosodást, ehelyett a tőkekoncentráció eredményeképpen egyre kevesebben egyre nagyobb területen gazdálkodnak és termelnek a piacra. Az a jelentős számú kistermelő, akik a második gazdaságban sikeresek voltak, a tiszta piaci viszonyok között a ter-

melőszövetkezetek elsorvadásával, azok koordináló-allokáló tevékenysége nélkül elszakadtak a gazdaságtól, s miközben a szövetkezetek vagyontárgyait a volt téveszmenedzment szerezte meg, a tőke- és eszközhiánnyal küszködő birtokosok eladták vagy bérbe adták földjüket a sikerebb gazdáknak kialakult az ún. *rurális underclass* (Kovács 1997) A mai agrárgazdaságban lényegében háromféle típusú gazdálkodás uralja a terepet: az állami gazdaságok és hagyományos szövetkezetek, az új típusú szövetkezetek és legfeljebb a főállású gazdák legfelső csoportja. Összesen a családok tizedében a mezőgazdasági termelés a megélhetés meghatározó forrása, vagyis a mezőgazdasági vállalkozók egy szűk csoportja kontrollálja a mezőgazdasági termelés jelentős részét.

Régóta zajló vita, hogy vajon az egyének vagy a háztartások elemzési egységként való kezelése az indokolt. Kolosi úgy látja, hogy a családok többé-kevésbé tudatos, összehangolt tevékenysége nyomán jön létre az egyének alkalmazkodási stratégiája. A háztartások összetételében a nyugdíjas háztartások arányának rendkívül gyors növekedése az egyik legjelentősebb változás, ami a kutatócsoport vizsgálatai szerint a kordelkedményes nyugdíjazások következménye, s kevésbé okozza a népesség előregedése. Tipikus stratégiának tűnik a korábbi politikai elit azon, főként idősebb rétege részéről, hogy mivel nem tudta politikai tőkét jelentős gazdasági pozícióba átmenteni, ezért a kordelkedményes nyugdíjazást választotta, mely tömeges volt a rendszerváltás éveiben.

Lényeges elemzési szempont, hogy a munkanélküliség milyen arányban érintette a háztartásokat. Azontúl, hogy megállapításra kerül, hogy a háztartások tizedét nagyon, és majd egyharmadát enyhén érintette a munkanélküliség, valamint, hogy milyen tényezők növelték ennek valószínűségét, az ezzel kapcsolatos adatok feldolgozásának figyelemre méltó újítása, a háztartásoknak a munkanélküliséggel és a vállalkozással kapcsolatos stratégiák szerinti tipizálása, a sem munkanélküliséget, sem vállalkozást nem próbáló passzívok, a munkanélküliséget elszenvedő, de vállalkozni nem próbáló passzív vesztesek, a vállalkozást is abbahagyó munkanélküli vesztes próbálkozók, a munkanélküliség átélése nélkül vállalkozással sikertelenül próbálkozók, a munkanélküliség elől menekülő kényszervállalkozók, valamint a saját jószántukból eredményesen működő törésmentes vállalkozók arányának feltérképezése.

Az egyenlőtlenségek alakulása

Az egyenlőtlenségek növekedése szabad szemmel is jól látható, azonban a szerzők néhány egyenlőtlenségi dimenziót – jövedelem, helyzetérzékelés – kiemelve tekintik át az ezzel kapcsolatos empirikus adatokat. A jövedelmi egyenlőtlenségek olyan módon nőttek, hogy az alsóközép- és az alsó rétegek jövedelme nem változott, a felsőközépi jelentősen javult, mivel egyrészt a nemzetközi munkaerőpiacon is értékesíthették munkájukat, s a mesterségesen nyomott bérek idehaza is felszabadultak. A szerzők a jövedelmi egyenlőtlenségek tanulmányozásakor nemcsak a meghökkentő aránytalanságokra koncentrálnak, hanem az elemzésbe bevont időtényezővel a jövedelmi helyzet stabilitását is vizsgálják, s ezzel, jóval árnyaltabb képet nyernek. Megállapítják, hogy a lakosság 16 százaléka stabilan a felsőközéprétegekhez, tizede a legszegényebbekhez tartozik. A két pólus között elhelyezkedő középrétegek rendszer-

váltás utáni helyzetére a nagyfokú jövedelmi bizonytalanság jellemző, sőt ez a tendencia az évtized közepén további kedvezőtlen fordulatot is vett. A szerzők ezt a tényét azért is hangsúlyozzák, mert ez magyarázatot ad arra a Róbert Péter könyvében részletesen elemzett kérdésre, hogy miért olyan jelentős mértékű nálunk a pesszimista helyzet-és társadalomképpel rendelkezők aránya. Kolosi szerint a jövedelmi bizonytalanság az, ami a vesztesnek lenni érzését erősíti a társadalom java részében. Ráadásul a jövedelmi instabilitás különösen erős a harmincöt év alatti korosztályok körében, szorosan összefügg a felsőfoknál (!) alacsonyabb iskolai végzettséggel, az elitnél alacsonyabb foglalkozási státussal és a nem nagyvárosi lakóhellyel.

Az elemzést rendkívüli módon gazdagítja az egyenlőtlenségekkel kapcsolatos attitűdök tanulmányozása és sok korábbi kutatási eredménnyel – például az alkoholizmusra vagy a lelki bántalmakra vonatkozókkal – párhuzamba vonható. Igen sokat elárul a társadalomról, az egyes rétegekről, hogy hogyan értékelik, kihez viszonyítják helyzetüket, s legitimnek találják-e az egyenlőtlenségeket és azok növekedését.

Róbert Péter könyvének harmadik fejezete ezeknek a tendenciáknak a longitudinális és nemzetközi összehasonlító vizsgálatát is elvégzi. Vizsgálatai során azt tapasztalta, hogy a társadalmi helyzet szubjektív értékelése és az objektív mobilitás nem mozog együtt, vagyis a felemelkedés érzete nem jár elégedettséggel, s a lakosság többsége úgy érzékeli, hogy helyzete reménytelenül gyenge a gazdag kevesekéhez képest. A szerző arra a meggyőződésre jut, hogy a társadalmi egyenlőtlenségekről alkotott vélekedések objektív jelenségek, társadalmi tények, részét képezik a társadalmi viszonyoknak. A jelenséget az egyéni helyzet értékelésének, a társadalmi felemelkedésről alkotott véleményeknek valamint a társadalmi helyzet sűrített észlelésének, a társadalomképpnek elemzésével vizsgálja a szerző. A nemzetközi összehasonlító vizsgálat eredménye az utóbbi két évszázad magyar irodalmát és történetírását ismerők számára nem meglepő: a magyarok a legelkeseredettebbek a környező országok lakói között, s az is nyilvánvaló, hogy ez a kedvezőtlen helyzetátékelés jóval korábról datálódik. Amikor a közvéleményben érzékelhető fokozódó csalódottság okait elemzi, további fontos megállapításokra jut. A Kolosi által idézett szerzők véleménye szerint a volt szocialista társadalom tagjai az egyenlőtlenségek alakulását a nyugat és a múlt kettős szűrőjén keresztül érzékelik. Róbert részletes elemzése nyomán azt találja, hogy a társadalmi helyzet szubjektív értékelését jelentősen meghatározza, hogy az egyén milyen referenciacsoportot választ, s ez összefügg az iskolázottsággal és a foglalkozással, s nyilván a valóság érzékelésének ez az eleme is erősen az egyén kapcsolathálójának összetételén is múlik, gondoljunk akár az információkra, akár azok értékelésre. A másik jelentős megfigyelés a társadalmi felemelkedés legitimitásának, a mögötte álló befektetés felismerésének társadalmi csoportonként eltérő értékelésére vonatkozik, ami igazolni látszik Bourdieu-nek (1978) a jövővel, a jövőbe való befektetéssel, a befektetéssel járó áldozattal kapcsolatos diszpozíciók társadalmi különbségeiről szóló elméletét.

Szintén jelentős változatosságot tapasztalt Róbert, amikor azt tanulmányozta, hogy ki melyik egyenlőtlenségi dimenziót tartja meghatározónak a saját társadalmi helyzete értékelésekor. A legmarkánsabbnak tekintett materiális dimenziók után különösen iskolázottabb válaszadók esetében tapasztalhatók eltérések. Róbert eredményei szerint különösen a kulturális, műveltségi különbségek, kulturális és kapcsolati tőkével való rendelkezés rendezik át a rangsorokat. A szerző e témakörben lényegében tudásszoci-

ológiai vagy értékvizsgálatba kezd, amikor arra a kérdésre adott válaszokat elemzi, hogy a társadalom tagjai mekkora szerepet tulajdonítanak az olyan tényezőknek, mint a szerencse, a gondolkodásmód, a követett értékek, a megbecsültség, a vallás, a politikai nézetek, stb.

Az egyenlőtlenségek érzékelésének vizsgálatakor Kolosi felveti azt a kérdést, hogy mi lehet az oka annak, hogy a nyolcvanas évek egyenlőtlenségeit a társadalom a ténylegesnél sokkal inkább alábecsüli, a kilencvenes végének polarizáltságát pedig nagymértékben túlbecsüli. Véleménye szerint az, hogy késleltetve érzékelik a társadalom egyenlőtlenségi viszonyainak időbeli átalakulását. Meglehet, hogy emellett az is közrejátszik, hogy az addig elhallgatott jelenségek tematizálódtak a közbeszédben és a médiában, s „életre beszélték” (Berger 1998) rendszerváltást követően egyébként is láthatóbbá váló egyenlőtlenségeket.

Kolosi könyve az egyenlőtlenségek alakulása esetében újra a háztartások szempontjából is áttekinti az anyagi-jövedelmi helyzet változását. Négy faktor (a háztartások ekvivalenciajövédelme, lakáshelyzete, tartós fogyasztási eszközökkel való ellátottsága és kiadási szerkezetének változása) alapján áll össze a háztartások általános anyagi helyzetének mutatója. A szerzők összefüggést találnak a háztartásban bekövetkezett foglalkozásszerkezeti változás és az anyagi helyzet között, s megállapítják, hogy a konzisztensen javuló anyagi helyzetet a vállalkozással sikeresen próbálkozóak tudtak elérni.

A háztartások összetétele és szerkezeti jellemzőinek elemzésénél válik egyértelművé a háztartás elemzési egységként való választásának hasznossága, hiszen az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyét legalább annyira meghatározzák, mint a makrogazdasági változások, vagy a társadalmi szerkezetben elfoglalt hely.

Az elit és a vesztesek

A társadalmi hierarchia felsőbb régióinak mobilitási folyamataival kapcsolatban felállított hipotézisek vizsgálata nem könnyű, hiszen a kialakuló nagytőkés rétegre „a rejtőzködés jellemző” (Kolosi 2000: 147), ezért a kutatók célirányos felvételek adatait használták az elemzéshez. A vizsgálat eredményei szerint abból a szempontból, hogy milyen tőkétet aktivizáltak a felemelkedéshez hat tipikus nagytőkés csoportot tapintottak ki a szerzők. A volt állami vállaltvezetők piaci aktivitással vagy ilyen gyakorlat nélkül, a korábbi önálló vállalkozók együttesen a háromnegyedet teszik ki a mai nagytőkés társadalomnak. Tisztán politikai karrierre támaszkodó kevés van, mivel a korábbi politikai elit rekonverziós stratégiái már korábban a gazdasági pozíciók irányába mutattak. A korai vállalkozók nem tudtak annyi szimbolikus tőkét mozgósítani, mint a volt redisztributív elit, akik részt vettek vállalatuk privatizációjában, úgyesen használták régi és új politikai kapcsolataikat és leggyakrabban vették igénybe a kedvezményes hitelkonstrukciókat. Ők feltöltötték a jelenlegi – számban és aránya harmadára csökkent – redisztributív elit pozíciókat, s csak a jelenlegi piaci elitpozíciókon osztoztak a korai vállalkozókkal és a hazatérő nyugati emigránsokkal. Azonban a rendszerváltás előtti elit több mint fele rövid idő alatt elvesztette elit pozícióját, hiszen többnyire csak akkor volt töretlenül átmenthető korábbi elit pozíciójuk, ha a pozicionális tőke kulturális tőkével társult, például piaci elitpozícióban csak 15

százalékuk tudta megvetni a lábát. A kutatás eredményei szerint az új piaci elit egy részének esetében igaz az osztályvezető helyettesek forradalma hipotézis, amikor a régi vállalatvezető túlságosan frekvenciált politikai szerepvállalása vagy alkalmazkodni nem tudása miatt nem tudta megtartani pozícióját. Az adatok tanúsága szerint az elitbe kerülő homo novusok aránya nagyon alacsony, mert a rendszerváltás konjunktúrája, amikor hirtelen gyors felemelkedésre volt lehetőség, nagyon hamar elmúlt.

Róbert hat volt szocialista országban felvett adatok 1983–87 és 1988–93 közötti időszakok összehasonlító empirikus elemzése nyomán megállapítja, hogy a rendszerváltás társadalmi átalakulásra gyakorolt hatásának mértéke eltérő volt a térségben. Arra keresi a választ, hogy a rendszerváltás utáni időszakban vállalkozóvá válók milyen tökefajtákra tudtak a legsikeresebben támaszkodni, s ezeket hogyan és mikor halmozták fel, ennek érdekében hosszabb terminust vizsgál. Magyarországon a kommunista párttagság önmagában nem valószínűsítette a vállalkozóvá válást, de a pártban eltöltött idő pozitív hatással volt rá. Róbert fontos felismerése, hogy nem önmagában a párttagság jelenti a politikai tőkét, hanem a pártban eltöltött hosszabb idő, mert a tökefelhalmozásnak ez a feltétele, s 1968 után felzárkózik emellé a kulturális tőke. Érdekes egybeesés, hogy a kulturális tőkének ez a jól ismert legitimáló funkciója abban az időben kerül előtérbe, amikor a kialakult vezető és szakemberbázis önmaga újratermelését saját köreiben belül meg tudta oldani, s a mobilitási folyamat lassításában és más társadalmi csoportoknak a versenyből való kirekesztésében érdekelt (Ladányi 1994), s emiatt csökkenésnek indulnak a felsőoktatásba jutás keretszámai.

A vizsgálat során a régi redisztributív elithez az állami tulajdonú vállalatok vezetői mellett az állami kulturális és politikai intézmények vezetőit is odasorolták. A régi kulturális elit helyzetét nem változtatta meg a gazdasági-politikai változás, az ő helyzetüket nemcsak a kulturális tőke legális átörökíthetősége tette szilárdná, hanem a hatalomnélküliség okozta státusinkonzisztenciától való viszolygása és rendies összetartása, amely extrém mértékű érdekérvényesítési lehetőséget biztosított számára.

A rendszerváltás veszteseivé Kolosi megfogalmazása szerint egyrészt azok váltak, akik az L-modell redisztributív és piaci szárának kettéhasadásakor vagy nem vagy rosszul választottak, s ezért kényszernyugdíjazták őket vagy munkanélküliek lettek, másrészt azok, akik az L-modell két szára közti helyzetükből bémunkássá váltak, harmadrészt pedig azok, akik a redisztributív szektorban alsó kontrollerként és rutin szellemiként csendes lerohadásban.

A státuscsoportok átalakulása

A rendszerváltás okozta strukturális változások és a társadalom egyenlőtlenségi rendszerének áttekintése mellett a következő kérdéskör az, hogy miként változott az egyének elrendeződése a sokdimenziós egyenlőtlenségi térben. Ennek vizsgálatához Kolosi és szerzőtársai mintegy húsz év három időpontjából származó empirikus felvételek adatait hasonlítják össze. Az elemzések ezen részének célja annak feltárása, milyen tipikus élethelyzetek vannak a mai magyar társadalomban. Ez a megközelítés újabbkeletű, az életstílus-vizsgálatok szemléletmódjával rokon, amelyben a megbízhatóság érdekében az egyenlőtlenségek újratermelődésében jelentős szerepet betöltő dimenziókat (iskolai végzettség, foglalkozás, jövedelem, hatalmi-érdekérvényesítési

pozícionak, a lakókörnyezet jellegének és a kulturális fogyasztás) szándékoztak felhasználni, de a hatalmi-érdekérvényesítési mechanizmusok – a szerző szerint – olyan jelentős változáson mentek keresztül az összehasonlítható periódusban, hogy öt dimenzió mentén lehetett elvégezni az elemzést. Először minden dimenzióban külön-külön került sor a tipikus csoportok kialakítására, majd az így kapott ötdimenziós térben az egyének tipikus tömörüléseinek kitapintását célozták meg a szerzők klaszterelemzés alkalmazásával. A kapott csoportok tisztasága és szociológiai értelmezhetősége alapján tíz viszonylag homogén csoport alakult ki, melyeket mindhárom vizsgált időpontban az alábbi jellemzőkkel írtak le a szerzők: arányuk a népességben, átlagos státusérték és inkonzisztencia, foglalkozási, iskolázottsági és jövedelmi státus, anyagi és kulturális életstílus, átlagos életkor, férfiak aránya, domináns települési típus, gazdasági aktivitás, foglalkozási típus és iskolai végzettség, vagyis nemcsak vertikális tagoltságában, hanem horizontális különbségeiben is megjelentek előttünk a csoportok, így egészen plasztikus, fotográfiaszerű képet kaphatunk róluk.

A csoportok egyik jellemzője státusinkonzisztenciájuk mértéke, amit az egyes dimenziók páronkénti eltéréseinek négyzetösszege jelenített meg. A rendszerváltást követően a társadalomra jellemző státusinkonzisztencia szint átmeneti csökkenés után újra megemelkedett.

A státuscsoportok több, mint a felének a vizsgált időszakban lényegében nem változott a relatív társadalmi pozíciója. Mindhárom időpontban megtalálhatók a legalsó és a legfelső, a főként nőkből álló magas státusú alacsony jövedelmű csoport, a magas jövedelmű és alacsony státusú alsó középosztályhoz tartozó jó lakású alsó és jó jövedelmű alsó csoportok. A kilencvenes években megszűnt önálló csoportként létezni a munkáselit, a kulturális középosztály és a magas jövedelmű rossz lakásúak csoportja. A kilencvenes évek végére megjelent a lecsúszók és visszakapaszkodók csoportja, amelynek alacsony iskolázottságú, munkanélküli tapasztalattal rendelkező tagjai meg tudtak kapaszkodni. A legfelső csoport tulajdonképpen kettő, az egyszázaléknnyira becsült elit mellett ide tartozik a növekvő arányú felső középosztály, amely általában aktív kereső, diplomás felsővezetők közül vagy szakemberekből áll, akik között nők és fiatalabbak is megjelentek a kilencvenes években. A legalsó 30 százaléknnyit kitevő depriváltak csoportjába főként a konzisztensen alacsony státusú, szakképzetlen mezőgazdasági fizikai munkások vagy inaktívak tartoznak, akiknek lakóhelye általában falun van.

A jövő társadalma

A modern társadalom „optimális berendezkedése” (Kolosi 2000: 206) az elméletek és a közvélemény szerint a következőképpen néz ki: a kis-közepes létszámú, belsőleg tagolt elit és a nagyjából hasonló méretű szegénység között nagy létszámú, belsőleg mind vertikálisan, mind horizontálisan differenciált középréteg, vagyis pont olyan, mint a könyv címadó metaforája, a terhes babapiskóta. Bevallom, e metafora ígézetében a könyv elolvasásakor rögvest készítettem egy ábrát a státuscsoportok 1999-es népességbeli arányának megfelelően, s ha nem is egy mindenórás babapiskótát, de mintha egy első trimeszter végefelé járó láttam volna magam előtt. Az áldott állapotra vallott a felső középhez csatlakozásra váró magas státusú, alsó közép jövedelmű és a jó

anyagi helyzetű alsó közép, emellett a lecsúszó majd fölemelkedő csoportot magába integráló belsőleg differenciált, szélesedő alsó közép látványa. Azonban annak ellenére, hogy a szegények átlagtól való leszakadottságának mértéke csökkenésnek indult, jelentős arányuk azzal fenyeget, nehogy veszélyeztetett legyen ez a teresség.

Irodalom

- Berger, Peter L.–Luckmann, Thomas (1998): *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest: Józsoveg.
- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat.
- Fábián Zoltán–Róbert Péter–Szívós Péter (1998): Anyagi-jóléti státuszsoportok társadalmi miliói. In Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (eds.): *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI, 72–91.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest: Osiris.
- Kolosi Tamás–Róna-Tas Ákos (1992): Az utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2: 3–26.
- Kovács Imre (1997): Posztszocializmus és polgárosodás. *Szociológiai Szemle*, 4: 19–45.
- Ladányi János (1994): *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban*. Budapest: Educatio.
- Róbert Péter (1986): *Származás és mobilitás. Rétegződés-modell vizsgálat VII*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Róbert Péter (2001): *Társadalmi mobilitás a tények és vélemények tükrében*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Schulze, Gerhard (1992): *Die Erlebnisgesellschaft: Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt: Campus.